

Այսպիսի և նման հարցեր են երևան գալիս այստեղ: Պակական քրիստոնեան բացի պատմական հետաքրքրությունից, որով այս խնդիրները պետք է պարզել (մանաւանդ եթէ համոզուած է որ քրիստոնէական կատարելութիւնը վանականութեան մէջ չպետք է փոխառել) պարտաւոր է այդ փորձել և նրա լուսաւոր պատկերը ունենալ իւր աչքի առաջ: Վանականութիւնը կարելի է միմիայն այն ժամանակ նուաճել, երբ նրա լուսի գէտ մի լաւագոյն սկզբունք կըրուի: Ով որ առանց այդ լաւ ճանաչելու ասելով մոռացութեան է տալիս, նա չի կարող վանականութիւնը գրահաստել: Ով նրան ճանաչում է, գիտէ, թէ զեռ շատ բան նրանից սովորել կարելի է՝ կարելի է սովորել այնպէս՝ ինչպէս մի բարեկամից, առանց իւր աւետարանական հայեացքները փնտրելու: Դանք այժմ՝ վանականութեան պատմութեան:

Ե. Թուիչեան.

ՊԱՒԳԻԿԵԱՆՅ ԵՒ ԹԱՆԴԻՍԿԵՅԻՈՅ ԱՂԱՆԴԻՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՔՆՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԵ:

1895 թ. Արարատի յունուար համաժողովի մէջ մի յողումածով տեղեկութիւն էին տուել Մծղնից աղանդի մասին խոստանալով ի հարկին ծանօթացնել Հայաստանում եղած այլ և այլ աղանդաւոր երեւոյթիւնների հետ որոնց մայր մենք համարել ենք մծղնէութիւնը և որոնք մեր ուսումնասիրութեան նիւթն են եղել Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien—զերմանեմն գրուածքում: Այստեղ մենք հրապարակ էինք հանել այն տեսութիւնը, թէ մեր մատենագրութեան մէջ յիշուող Բիւզնդիոսի նոյն աղանդաւորներն են, որոնք յայտնի են ընդհ. եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ Բիւզնդիոսի անունով և նոյնանից են յառաջացել այն Պաղիկեանները որոնց մասին գրել է Եովհան Օսնեցին Պրոֆ. Գեյցեր և ուրիշ քննադատներ հաւանութիւն տալն այդ տեսութեան և Պաղիկեան աղանդը որ մեր

գարի սկզբում շատ էր զբաղեցրել եկեղ. պատմիչներին, բայց երկար ժամանակ առանց ուշագրութեան էր մնացել կրկին քննադատութեան առարկայ դարձաւ: Յախ քան մեր գրուածքի լոյս տեսնելը՝ այս աղանդի մասին վերջին խօսքն ասած համարում էր զերմանացի նշանաւոր պատմագէտ Գիլլըէր, մի առանձին ուսումնասիրութեամբ, որ լոյս է տեսել 1828 թ. Theol. Studien und Kritiken թերթում: Գիլլըէր աչքի առաջ էր ունեցել գրեթէ մինչև այժմ յայտնի եղած բոլոր յունական աղբիւրները, և Հայաստանի Պաղիկեանների մասին թէ նա և թէ նորա հետեւողները տեղեկութիւն ունեին Օսնեցու երկասիրութիւնների լատինեմէն թարգմանութիւնից. բայց ոչ որ չէր փորձել համաձայնեցնել այդ երկու կարգի միմեանցից բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն ունեցող աղբիւրները: Մենք փորձեցինք այդ անել՝ ցոյց տալով նախ որ յունարէն աղբիւրների մէջ ամենից կարելի էր և նախնականը Գիլլըէրի հրատարակած, բայց բոլորովին բարձի թողի եղած մի համառօտ յիշատակարան է, որ միւս բոլորի համար իբրեւ աղբիւր և հիմք է ծառայել, և նորա հաղորդածը պետք է համարել միակ հարազատ և ստոյգ նկարագրութիւն Պաղիկեան աղանդի, ապա որ այս տեղ նկարագրած Պաղիկեանները ուրիշ ոչինչ են, բայց եթէ անմիջական հետեւողներ Մարկիոնի աղանդի, հետեւաբար Օսնեցու նկարագրած Պաղիկեանները բոլորովին տարբեր ծագում են ունեցել և ապա ժամանակի ընթացքում շփուել են այդ աղանդաւորների հետ և նոցա հաղորդել իրենց անունը՝ գուցէ, և հետզհետէ փոխ են առել միմեանցից ուսմունք և սովորութիւններ: Այսպիսի զուգորդութիւններից պատմական նոր պայմանների շնորհիւ յառաջ են եկել յետոյ միջնադարեան աղանդները՝ Հայաստանում Թոնդրակեցիք, Բալիանեան թերակղզու վերայ Բողոմիլները, Եւրոպայում Կաթարները, Ալբիգեանք ևն:

Այնուհետև լոյս տեսաւ 1896 թ.-ին Պրոֆ. Փրիլլըիսի մի ուսումնասիրութիւնը*,

* I. Eriedrich. Bericht über die Paulikianer, Sitzungsberichte der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, 1896. Heft I.

որով նա քննադատութեան էր ենթարկուած մեր հետազոտութիւններէն արդիւնքը և ծա- նօթագնում էր յունարէն մի նոր յիշատա- կարանի հետ: Այդ յիշատակարանը որ հիմ- նական մասով նոյնն է, ինչ որ Պետրոս Հեղու- մէնի անունը կրող Գիղղիէի յիշեալ հրատարա- կութիւնը և հանուած է Գիղղիոս կրօնաւո- րի՝ յայտնի ժամանակագրութեան մի հին ձե- առգրից՝ մի քանի կարեւոր յաւելումներ ու- նի և այդ պատճառաւ պրոֆ. Փրիզլիին կար- ծում է թէ նա աւելի նախնական է, այն ևս հաւանականաբար Պետրոսի Հեղումնի իսկա- կան երկասիրութիւնը որից յետոյ համառօտել են միւս վերոյիշեալ գրուածքը՝ հեղինակի ա- նունը վրան պահելով: Ծոյն աղբիւրները կրկին մի անգամ քննադատեց Օ. de Boor, Byzan- tinische Zeitschrift թիւրթի մշ (1898, Crstes Heft, թ. 40). բայց թողնում ենք մեր եղ- բակացութիւնը սոցա մասին մի ուրիշ ժամա- նակի: Փրիզլիին աշխատութիւնը ձեռքի առկ չունենալով և նպատակ դնելով այստեղ կեն- տրնայնել մեր ուշադրութիւնը մի ուրիշ ա- լելի նոր երկասիրութեան վերայ, որ լցա է տեսել արդէն 1898 թ.-ին և մենք վաղուց պարտաւոր էինք հաշիւ առնել նորա հետ բայց միջոց չէինք գտնում հարկաւոր չափով հիմնովին զրազուելու այդ անգլիերէն ասուար գրքով: Եւ. Գ. Ս. Մկրտչեանի յոգուածը Ա- բարատի ներկայ թուականի մայիս հ.-ում առիթ է տալիս հրաժարուելու առ այժմ մանրամասն քննութիւնից, մի քանի խօսքով յայտնելու մեր կարծիքն այդ գրքի մասին, և յառաջ բերելու Պաւլոսի աղանդի ծաղ- ման մեր ձեռքն եղած ամենահին աղբիւրը*:

Գրքի հեղինակն է անուանի հայագէտ Պրօֆ. Կոնիքեր, որ անուանում է այն Բա-

նայի ճշմարտութեան *; որովհետեւ նորա հիմ- նական մասը կազմում է հայերէն ընտրով և անգլիերէն թարգմանութեամբ առաջին ան- գամ ամբողջապէս հրատարակուող համանուն գրուածքը: Սակայն արդոյ ուսուցչապետը մեծապէս սխալուում է ենթադրելով, թէ ինքն է առաջին անգամ գիտնական Եւրոպա- յին ծանօթացնում այդ գրուածքի և նորա հետ կապ ունեցող աղանդի հետ: Թէպէտ ոչ իսկական աղբիւրից, այլ պ. Ա. Երիցեանի 1880 թ. հոկտեմբեր Փորձ ամսագրում տպուած յոգուածից առնելով՝ մենք նորա էական մասը և աղանդին վերաբերեալ Ս. Էջմիածնի Սինոդի գրադրութիւնները և Բ. Սարգսեանի Ուսումնասիրութիւն Մանիքեա — Պաւլոսի Թանրակցիների աղանդին՝ գրքի մշ (Վենետիկ 1893, էջ 102 շ.) նորա հա- լանական հեղինակի մասին տուած տեղեկու- թիւններով հանգերձ՝ հրատարակել էինք գեր- մանական մի շատ յայտնի ամսագրի մշ **:

Պ. Երիցեանի յոգուածը ծանօթ է պրօֆ. Կոնիքերին բայց մերը փակել է թէ նորա և թէ նորա զերքը Byz. Zeitschrift և Theol. Litteraturzeitung թիւրթիւրում քննադատող գիտունների աչքից: Թող ներէ մեզ բազմա- հրմուտ ուսուցչապետը, եթէ համաւորէն նկատենք, որ նա իւր ամբողջ ուսումնասիրու- թեան մշ ևս մեր վերեւ յիշուած ընդարձակ երկասիրութիւնն է աչքի առաջ ունեցել, մեր հետազոտութիւններին քայլ առ քայլ հետեւել, մի քանի երկրորդական և բուն խնդրի հետ հաղիւ թէ կապ ունեցող յիշատակա- րանների բացառութեամբ մեր գործածած, ա- ռաջին անգամ մեր լուսարանած աղբիւրներից օգտուել, բայց շատ քիչ անգամ է արժան համարել յիշատակել մեր գրուածքը, այն ևս առանձին կարեւորութիւն չունեցող կէտե- րում: Ըսական տարբերութիւնը նորա և մեր մշ այն է, որ մինչ մենք աղանդի հաղիւրը մինչև Ե. դարու սկիզբներն էինք տարել և, ինչպէս յիշեցինք, մեծ զննութիւնն իրրեւ ար- մատ ցոյց տուել՝ նա հասցնում է մինչև Բ. դար, Պոպոս Սամուառը և միջխանական

* Ի դէպ նկատենք, որ մեր կարծիքով Եւ. Ս. Մկրտչեանի յառաջ քերած «Բախանայի եւ մագործի» եւ «Տէր Թուսամ որդու» պատմութիւններ ոչ մի աւրելու- րիւն չունին Թուրքիայից աղանդի հետ: Հրատարակի միակ փաստը կարեւորութեանց զուրկ է մանաւանդ վերջին պատմութեան մէջ, որտեղ «Կոնիքի հրաշք» անդի է ունե- նում Սեփականի աղորով, եւ ոչ պատարագով, արտի- նակ է, որ Եւ իմեմ այդ ի ճանում եւ զեւ փաստ է առնում դարմից անվաւերականութիւն ցոյց տալու: Գիմ ունի միայն «վասն հեռուաւորաց բանի», որ Օմեցու ճառից մի շարք հետաքրքրական կէտեր է յիշեցնում:

* The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, — Fred. C. Conybeare. Oxford, 1898.

** Zeitschrift für Kirchengeschichte XVI. 2.

ազանդի հետ կապում, այդ ազանդը իրեն քրիստոնեութեան մի առանձին նախնական ձև ներկայացնում, որ պաշտոնական եկեղեցու հետ դուգահեռաբար պահպանել է իւր գոյութիւնը զարերի ընթացքում և որի քարոզած սկզբունքներից հիմնական մասը դեռ պահուած է վերոյիշեալ Բանայի ճշմարտութեան՝ զբքի մէջ։ Սակայն մինչ մենք հիմնել ենք մեր եղբակացութիւնը պատմական փաստերի, առաջնակարգ գրաւոր յիշատակարանների վերայ՝ նա հիմնում է իւրը զանազան ազանդների ուսմանց մէջ եղած պատահական նմանութիւնների և յաճախ պարզ ենթադրութիւնների վերայ։ Յիրաւի սրամիտ դիտողութիւններ նա խիստ շատ է անում, հանդէս է բերում զարմանալի ընդարձակ և բազմակողմանի ծանօթութիւն պատմական աղբիւրների—նորա հիմնական տեսութիւնն իսկ մի իշխանական ազանդների կատարած դերի մասին շատ սրամիտ է և եկեղեցւոյ պատմութեան աւելի հմուտ դիտնականի մտնաւանդ թէ աւելի լուրջ քննադատի զբքի տակ թերեւս նշանաւոր հեռանկների հասցնել և քրիստոնեութեան անցեալի շատ մութ մնացած կէտեր պարզել—բայց Կոնիքի այդ տեսութիւնը իւր ցանկացած մի որոշ ուղղութեամբ պաշտպանելու համար այնպիսի կամայական միջոցների է դիմում, այնչափ կորցնում քննադատութեան լրջութիւնը և թեթեւանում, որ աններելի և աներեւակայելի պէտք է համարուէր արդի ժամանակի պատմագետի մի ուսուցչապետի համար։ Քիչ չէ պատահում, որ նա սկսում է «գուցէ՛ներով մի կարծիք պաշտպանել ու յետոյ մոռանալով իրեն և հրապուրուելով՝ «անկասկած» և «ակներև» եղբակացութիւնների է յանգում։

Այսպիսի մի «գուցէ՛» է նաև մի չափազանց խախուտ յենակէտ, որի վերայ նա հաստատել է իւր ուսումնասիրութեան ամբողջ շէնքը։ Բանայի ճշմարտութեան՝ զիբքը սրբոս ներքին և արտաքին վկայութեան զրուած է 1782 թ.-ին ծարօնում, Թովհաննէս անուն ազանդաւորի ձեռքով և որի ձեռքից ձեռք անցնելու և վերջին տիրոջ ձեռքից առնելու ամբողջ պատմութիւնը պահուած է Սինօղի գործերի մէջ՝ համարում է նա շատ հին, ամե-

նայն հաւանականութեամբ Թ. դարու և Թոնդրակեցւոց ազանդի հիմնադիր Սմբատի գործը, մի քանի մասերը նոյն իսկ Դ. դարուց մնացած։ Իբրև գլխաւոր փաստ դրա համար ընդունում է նա զբքին կցուած վերջաբանի հեռեւալ տողերը. «Եթէ ի սոցանէ զոխալումն և զպահասութիւն ինչ գտանիցէք, ոչ եթէ ի մինջ եղեալ է, այլ անվարժ գրչաց զոլով ի սմա մտեալ է»—ընդունելով այս իբրև արտադրողի կողմից աւելացրած, որ ուրեմն վկայում է իբրև, թէ նորանից առաջ ուրիշ արտադրողներ են սխալներ մտցրել, մինչդեռ ոչ մի կասկած չիսել չէ կարող, որ հեղինակի խօսքերն են դրա և արտադրողի բերանում ոչ մի խմատ չէին ունենայ, եթէ ուշադրութեան չառնէինք մինչև իսկ նախընթաց խօսքերը ուր նա նոյն ձևով է խօսում իւր այս աշխատութիւնը յանձն առնելու մասին, ինչ ձևով և նախարանի մէջ (Կոնիքի վերջինիս հեղինակի գրած լինելն ընդունում է), այլ և վերնագիրը՝ «ամենապայծառ Թ. հաննէսին Վահագունոյն»։ Երևի այն պատճառաւ, որ «ամենապայծառ» փոքրատառ է՝ բոլոր այս զբքով զբաղողները կարծել են, թէ սա մի կիսատ մնացած նախադասութեան շարունակութիւնը պէտք է լինի, որի առջևից թղթեր են ընկել։ Բայց թէ ձեռագրի կազմութիւնից, որ մեր առաջն է այս բոպէին ընկած թերթի նշան չի երևում, և թէ վերջարանին այդ խօսքերը շատ լաւ յարմարուում են իբրև վերնագիր։ Սա տարբեր զբք է՝ նօտրագրով պնպէս որ դժուար է հաստատ ասել՝ ամբողջ զիբքը զրոյի ձեռքն է, թէ ուրիշի. յամենայն դէպս հեղինակի կողմից է գրած, «ամենապայծառ Թ. հաննէս Վահագունոյ» առաջնալէ է։ Վերջինս գուցէ թելադրել է զիբքը մէկին և նկատել յետոյ զբքի սխալները. կամ իւր զրուածքի մի քանի արտադրութիւնները տեսնելուց յետոյ այդ յիշատակարանն է աւելացրել, և կամ պարզ ընդունակ չլինելով ինքն աւելի ուղիղ գրելու, մեղքը տպագրում տպաստ գրիչների վերայ է ձգել, անկարելի չէ նա և որ հենց ինքն ինչպէս ամբողջ զիբքը պնպէս և այս յիշատակարանը գրել է, բայց իրեն «ամենապայծառ» անուանելու համար այստեղ ձեռքը

փոխել է: Պէտք է նկատել, որ չնայելով նոսրացրին՝ գրչութիւնը բաւական նմանութիւն ունի նախընթացի հետ, այլ և բուն գրութեան մէջ զիրը տեղ տեղ փոխուում է: Բացի վերջին անգամ՝ դիտամբ քերածներէն՝ քերութեանը շատ կանա՝ որ նոյն իսկ գրողն է, արեւ, վրան թուղթ կպցրել և նոյն գրով պակասը լրացրել: Այս հանգամանքը մի ծանրակշիւ փաստ կարելի է համարել, որ մեր ձեռի եղած ձեռագրերը բուն սկզբնագիրն է: Թէ չէ, արտագրողը ինչու պէտք է չկարողանար զիմացի գործից ուղիղ արտագրել: Յամենայն դէպս գրքի արտաքինը ոչ մի փաստ չի ընծայում, որով կարելի լինէր արտագրութիւն համարել այս իսկ բնագիրը հին:

Ինչ վերաբերում է այս փաստին, որ Կոնիքիւր զբարար լեզուի կոկոթութիւնից է հանում, — թէպէտ լեզուի անկանոնութիւնները, զուհիւրանութիւնները զուր տեղը չեն նորան նեղը ձգում — պէտք է մտանալ այն թանկագին վիպութիւնը, որ յառաջ է բերում Հ. Բ. Սարգսեան իւր վերոյիշեալ գրքի մէջ իւր միաբանակից Մհերեանի անտիպ յիշատակարանից առնելով, և որի համաձայն նոր աղանդի հիմնադիր Յովհաննէսը եղել է ի միջի այլոց Վենետիկում, Միխիլարեանց մօտ, ուրեմն շատ զբոսար է նորա զբարարի հմտութեան սահման դնել, մանաւանդ թէ այն կտորները (ինչպէս աղօթքները), որոնց մէջ Կոնիքիւր աւելի յստակ ոճ է նկատում՝ նմանութիւններ են, նոյն իսկ ամբողջ նախադասութիւններով կամ արտայայտութիւններով ընդօրինակութիւն համապատասխան եկեղեցական գրութեան: Այնպէս որ Բանալի ճշմարտութիւնն ամբողջութեամբ մի հին մի Թ. դարի հեղինակի վերագրելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ, ուրիշ է հարցը, թէ նորա մէջ քարոզութեան աղանդն ինչ ծագում ունի: Այդ նկատմամբ մենք ևս վերոյիշեալ յօդուածի մէջ դիտել էինք, որ նոր աղանդի ուսման մէջ կան ամենախոր հետեւեան գրող՝ կրող կէտեր և շատ դժուար է որոշել ինչ ծանապարհով նորա դարերի ընթացքում եկել այստեղ են հասել, դժուար մանաւանդ այն պատճառաւ, որ նոր աղանդի հիմնադիրը շատ

արկածախնդիր անցեալ ունի, Վենետիկում եղել՝ ո՞վ դիտել ինչ աղղեցութիւններն է ենթադրուել, դուք, վարդապետներն անարատախաներն, բողոքականներն հետ է շփուել, ո՞վ կարող է ասել իւր վարդապետութեան ո՞ր կէտը սրտեղից է առել նա: 16—17 երկար դարերի վերայից ցատկել և պնդել, թէ Բանալի ճշմարտութեան գրքի մէջ կէտ առ կէտ նոյն ուսմանն է քարոզութեան ինչ որ քարոզել են երկրորդ դարու վերջերին միլիտանականները՝ աններելի համարձակութիւն է: Ծիծ, սաղոգ է, ինչպէս արդարեւ հաւանական է — որ այս գրքի հեղինակը և նորա հետեւող աղանդաւորները Թոնդրակեցիների ժառանգորդներ են՝ այդ դէպքում ևս մնում է որոշել, թէ ինչ աղղեցութիւններն է ենթադրուել նոյն ստացած ժառանգութիւնը, ինչ է եղել այն բուն իսկ Թոնդրակեցիների ժամանակ՝ Ժ. Թ. դարերում, ինչ աղղութիւնից են քաղել սոքա իրենց ուսմանը ելն. — հարցեր, որոնց պատասխանը խիստ զիւրիս կերպով է տալիս Կոնիքիւր, բայց գրեթէ ոչ մի նոր գրական փաստ նոյն լուծման համար:

Զուարճալի է, թէ, ինչպէս նա Թոնդրակեցիների աղանդի հիմնադիր Սմբատին հակառակ մեր կարծեաց՝ նոյնացնում է Բագրատունի Սմբատ Խոստովանող իշխանի հետ, այդ անհատին ենթադրութիւնը պաշտպանելու համար շփոթում նորան ժամանակակից Բագրատ Բագրատունի իշխանի հետ՝ նորան ընծայում Տարօնի իշխանութիւնը, Խոսեցւոյ ի նպատակ Բագրատի հանած արտադրութիւնը, Բագրատի ուրացութիւնը ևն. միաժամանակ հնարաւոր համարում, որ դա երկու դար և կէս առաջ տպրող Խոսրով Ապրուէզի նշանաւոր զօրավար Սմբատ Բագրատի մայր լինի՝ մեր եկեղեցւոյ հօգի պաշտպան, Մօրիկի օրով բաժան բաժան եղած հայերին միացնող, վրաց փորձաքննող հեռացնող, Արքահայր Կաթողիկոսական աթոռի վերայ բարձրացնող, Դուրեւում մայր եկեղեցի կառուցանող, Սաղատանի մարտիկ հայերին մայրենի լեզու սովորեցնող, Կոմիտաս կաթողիկոսին արեւելքի նախաթոռ կաթողիկոսը դարձնող Վրկանայ մարգարէն: Թող չդարմանայ սակայն ընթերցողը, որ անուանի ուսուցչական

երեւակայութիւնն այսպիսի դժուար թափաքներ է անուամբ չէ՞ որ նա կարողանում է նոյն խակ լուրջ կերպով ենթադրել, որ Բաֆֆու Թաշադոյները Թոնդրակեցիներին յաջորդներ են որովհետեւ Հասարակեցոյն իւր պատմութեան մէջ ասել է, թէ Թոնդրակեցիք դուրսը դաշտում եղած քարէ, խաչերը կոտորւում էին: Այդպիսի փաստարանութեամբ ինչ ասես կարելի չէ ապացուցանել և այդպէս է նա ապացուցանում, որ Պաւղիկեան-Թոնդրակեցոյ աղանդը նոյն լինելով որդեկրան Բիշխանականութեան հետ (Adoptionism), «նոյն խակ Լուսաւորից ասած» է եղել Հայաստանում*, որ Լուսաւորիչն ինքը հաւանականօրէն միջխանական է եղել միջխանականութեան է եղել նախնական քրիստոնէութեան քարոզութիւնը Հայաստանում և ինչ փոխանակ մի առ մի զոյգանով դրադուելու՝ մենք ստորեւ բերում ենք մի վաւերացում, որ զուտ պատմագիտական տեսակետով աւելի կիշուէ քան այդպիսի ենթադրութիւնների տաան անգամ աւելի ստուար ժողովածուներ:

Մենք Յովհան Օճեցու «ընդդէմ Պաւղիկեանց» ճառի «Մարկին մճղնէութեան պայդակնութեան խեղճութեան» որք խրատակաւ է և ոչ խմաստացեալ է, ի Մերսիս կաթողիկոսի խօսքերը՝ հակառակ Չամեանի և այլոց Մերսիս Բ. Աշտարակեցու համար ասած էինք ընդունել մեր գրքում** որոշ պատճառաւորութեամբ: Կոնստանդինոպոլիսի գէպի խոր հնութիւն գնալու ձգտումով ընդունում է Մերսիս Մեծի համար ասած և մի շարք տեսութիւններ է հիմնում այդ կարծեցեալ փաստի վերայ: Մեր բերած Ուլտի գիրը հաստատում է փաստորապէս մեր ենթադրութիւնը և այն խիստ կարեւոր տեղեկութիւնն աւելացնում, որ Պաւղիկեան աղանդը Հայաստանում յառաջ են բերել Թուժաստանից եկած նեստորականները: Առանձին կարեւորութիւն ունի նոյնպէս այն հանգամանքը, որ թէպէտ այս լոյսով մէջ «մճղնէաց» չեն յիշուում, բայց քանի որ Օճեցին մճղնէութեան խե-

ղճութեան է անուանում Մերսիսից յետոյ մնացած Պաւղիկեաններին՝ անհրաժեշտ է դոյա մէջ մի պատմական կապ ընդունել և ամենահաւանական ենթադրութիւնն այն է անշուշտ, որ խուժիկ նեստորականները Հայոց մէջ ազդային եկեղեցուց օտարացած, մի նոր ուսմունք ընդունելու և դաշնակիցներ դանելու արամադիր տարրեր որոնելով՝ խառնել են իրենց հետ արդէն այստեղ եղող մճղնէներին առել և առել փոխադարձաբար միմեանց ունեցուածքից և այդ խառնուրդից՝ մանաւանդ արտաքին հալածանքների ազդեցութեան ներքոյ յառաջ են եկել Օճեցու ժամանակի պաւղիկեանները: Այս սահմաններում կարելի կլինի արդէն որոշ չափով տեղ բանալ նաեւ Կոնստանդինոպոլիսի տեսութեան համար: Արդեօք նեստորական աղանդը, որ Պօղոս Սամուատացու և իւր գաղափարակից միջխանական որդեգրականների Անտիոքում թողած խմբից էր զանգուել՝ այն պատճառաւ դարմանալի դիւրութեամբ և արագութեամբ չտարածուեցաւ արեւելքում, որ որդեգրականները վաղուց հոգ էին պատրաստել նորա համար, որ շատ տեղ միջխանական ձեւի քրիստոնէութիւն էր ընդունուած արդէն և եթէ այդպէս՝ Հայաստան եկող խուժիկները հին որդեգրականներ չէին արդեօք և այդ չէ՞ պատճառը, որ Ուլտի գրի մէջ առանձնապէս շեշտած է նոյա մոլորութիւնը հաղորդութեան խորհուրդի և մկրտութեան վերաբերմամբ արդեօք մի այսպիսի խուժիկ չէ՞ որ դարեր յետոյ Սլմբատ Թոնդրակեցու ուսուցիչը եղաւ և բուն աղբիւրից բերած ուսմունքով Պաւղիկեան աղանդը թարմացրեց, Թոնդրակեցոյ սկիզբ դրեց: Սակայն այդ հարցերը մեզ շատ հեռու կտանեն և եթէ ապագայում յաջողութիւն նոյա պատասխանը տալ աւելի դրական փաստերով, քան Կոնստանդինոպոլիսի տեսլի՝ նորան կմնայ այնուամենայնիւ արեւելեան քրիստոնէութեան պատմութեան մի շարք երեւոյթներ բացատրելու և մեծ կէտեր պարզելու համար ճանապարհը մուտքի պատիւը: Թամնայն գէպս Մերսիս Բ. Աշտարակեցու 554—555 թ.-ին Դուրում դուրսբաժն ժողովի Ուլտի գիրը, որ առնելով Անտոնեան Միաբանութեան ծանօթ

* Շն. Գ. Տէր Միքայիլ շուս է շատեղ այդ անտրիւնը խրացնելու:

* Die Paulikianer, p. 493:

Թիֆլիսից դրբի մեզ մօտ զանաւած ընդօրինակութիւնից հրատարակում ենք այստեղ առաջին անգամ՝ ամենահին վաւերացումը մէջ, որ յիշուում է ասաջին անգամ՝ Պաւլիկեանց՝ անունը—և զարմանալի է՝ Լէվին ինչպէս դիտել էինք մեր դրբի մէջ, այնպիսի ձևով, որ հնար չկայ Պաւլոս անունից հանելու։—Իսկ այս ամենահին յիշատակարանի մէջ առած է, որ աղանդի բուն հիմնադիրները եղել են 547 թ. Վին Հայաստանում Գրիգոր Բաթիկի վանքը հիմնող խաթիկները։ Այդ վանքի անունը և նորանից ելած խաթիկները առանձին գեր են կատարում նաև Վրաց բաժանման ու յետագայ պատմութեան մէջ։ Մեր հրատարակած թուղթը ինչպէս և Ներսէսից մնացած մի շարք յարակից թղթեր՝ պատմական խիստ մեծ կարեւորութիւն ունին նաև ուրիշ զանազան տեսակետներից։ Ներսէսի կողմած այս ժողովն է, որից սկսուում է իրական բաժանումն մեր և քաղկեդոնական եկեղեցիների մէջ, այդ ժողովում է հաստատուել հաւանականաբար հայոց թաւականը և ինչ, բայց մենք թողնում ենք այդ բոլորի ուսումնասիրութիւնն մի այլ յարմար ժամանակի։ Թողնում ենք նաև ուրիշ երկու թղթերի հրատարակութիւնը, որոնք նոյն ժողովին և նոյն աղանդին են վերաբերում, որովհետև Առաքնական Թղթոց գիրքն, ինչպէս յայտնի է, սկսուում է արդէն ամբողջութեամբ ծվիրիսում, և մենք միայն այս մէկը հրատարակելու համար փոխահանում ենք ներողութիւն ինչդրել հրատարակողներից։

Ուխտ միաբանութեան. Հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոս(ի) և Մերջապոյ Մամիկոնից եպիսկոպոսի և Պետրոսի Սինիաց եպիսկոպոսի և այլոց աթոռակցաց և տանուտերանց և ազատաց և համարէն ժողովրդականաց։

Վասն զի եհաս մեզ վտանգ հոգեւոր զեպուածի, որ եղև հանապազօրեան հիւանդութիւն՝ եկաք ի խորհուրդ միաբանական, զի բարձրուք զհաս աշաղկն հեծութիւն ցաւոյս այսորեկ յոգւոց մերոց և զխղճ ի խորհրդոց՝ փախչել ի մեղաց աւտարտեանց, որում լինել երբէք չէր սնկալութիւն, և վասն զի եղև վասն այ-

նորեկ հարկեցաք առնել զմիաբանութիւնս զայս համաշխարհական մեք ամենայն հայք, ի բսան և չորրորդում ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի սուրբ ի բառամենքորդան, ի կերակելի ի զօղումնին, վասն չար աղանդին խաթիաց նեոստրականաց, զորս նդովեաց Սուրբ Հոգին և ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց ՅԺԸ. իցն ժողովելոց ի Նիկեայ, և ԾԾ. իցն ի Առաքնական Նուպարդես, և Մ.ոցն յԵփեսոս, որոյ անիծեալ զՆեոստր՝ խղեցին ի բաց ընկեցին, արտեալ զնա հաւածական յատար աշխարհ, ի կողմանս ՄԺԸնացոց, զորս երթեալ խմբեաց չարաղիտ արուեստիւ իւրով զոգին նոցա, արարեալ զնոսս փշաբերս և խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան և կողմանքն Խաթատանի, Յորոց ոմանք հասեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր և ընդ մեզ միաբանութեամբ ընդ մեզ, և ի տասն և յե(ւ)թներորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի մարդպանութեանն Նիհորականաց արարին իմն շինած, յանուն Մանածրի Բաթիկի, որ հաւատացեալ ի Բրիտոս և միջտեալ՝ անուանեցաւ Գրիգոր, և սպանաւ վաղն նորին հաւատոյ, և ապա անուանեցին զնա տեղի ժողովոյ պղծութեան իւրեանց, ածին և վարդապետս առաջնորդ կորստեան ինքեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին զապականութիւն իւրեանց, բերելով ի սուրբ և ի ճշմարիտ հաւատ մեր, և պատրեցին ի ժողովրդականաց տգիտաց զարս և զկանայս, հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան աղաթից նոցա, տանել հաց ընծայի ի տեղի անսուբնութեան նոցա, ընգտնել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն, իբրև յուխե՛ն նուրաց Պաւլիկեանց, յանդգնեցան տալ զիւրեանց Ընջաղիւ կնիք անկնիք ժանկանց ժողովրդեան մերոյ, առ ի մեռանել նոցա առանց միջառութեան զմահն յաւիտեական. և զգոյս և զպառնիկս և զայդ վնասակարս, զոր մեք արտաքոյ եկեղեցւոյ և աւրհնութիւն առնէաք, և չամարէաք արժանի սրբոյ հաղորդութեանն, երթային առ նոսա, և նոցա ընդունէին յիւրեանց ի պիղծ և յանսուբնե՛ն աւրհնութիւն, և հաղորդութիւն ժողովարանին հակառակ մեզ, Զայս աղէտ հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, հասաք թէպէտ և անագան, ի վերայ պատճառող տառութեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան, և ուրանան զճշմարտութիւնս. իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի չար գործոց նոցա՝ համարէն ամենեքեան արտաք զղիրս զայս ուխտ և հաստատութեան ամենեցուն կամաց յաւժարութեամբ, առաջի Տեսուն մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի Աստուծոյ մերոյ, քանզեալ աւերեցաք զտեղի ապաւինի անսուբնութեան նոցա, և բարձաք ի մէնջ զգիշերայինն զայն խաւար՝ ես

Ներսէս հայոց կաթողիկոս և Մերշապուհ Տա-
րաւնու և Մամիկոնէից եպիսկոպոս, Գրիգոր
սեպհակոսի գնդին եպիսկոպոս, Պարզ և Հարթայ
եպիսկոպոս, Տիրակ Բաղրեանդեայ եպիսկոպոս,
Գրիգոր Բասենայ եպիսկոպոս, Ներսէս Մարգա-
ղայ եպիսկոպոս, Վաղրտ Արշամունեայ եպիսկո-
պոս, Պետրոս Սիւնեայ եպիսկոպոս, Գրիգոր Ար-
ծրունեայ եպիսկոպոս, Մարկոս Բաղրեանդեայ
եպիսկոպոս, Մաշտոց Խոսեփոսունեայ եպիսկո-
պոս, Թոհան Ապահունեայ եպիսկոպոս, Արդիսոյ
ատորեայ ուղղափառաց եպիսկոպոս, Յովնան
Վանանդայ եպիսկոպոս, Հաւուհ Արշարունեայ
եպիսկոպոս, Քրիստափոր Պալունեայ եպիսկո-
պոս, Յոյս Գողթան եպիսկոպոս, Թաղէոս Մհնե-
նունեայ եպիսկոպոս, և ամենայն եպիսկոպո-
սունք հայոց աշխարհիս, իշխանք, Համադասը
ի Գուգվառամեան, ի տանէ Մամիկոնից, Գարշոյր
հայոց Մաղիսաղ, Սամեղ յարդատաւասդան սպա-
րապետ, Գրիգոր ի Հմայական, Սահակ ի Վարդա-
նան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Դատոյ
ի Գարջուղեան, Գրիգոր և Վարդան ի Վասակայ,
Զաւրակ ի Գլաւունան, Վարադ Յոհան ի Յոհանան
Վարդան ի Մուշեղեան, Համադասայ, Սահակ ի
Հմայեակեան, Գնեալ Գնունի, Վարադ Գաբեղ-
եան, Գրիգոր Արեղեան, Մերշապուհ ի շինական,
Համադասայ Զինականեան, Աստուածատուր
Հաւենունի, Արշտ ի Վարադ տիրոցեան, Մուշեղ
ի Հմայեակեան, Վրիա յԱրտաշրան, Աստուածա-
տուր Արշարեան, Սամեղ Իմամական, Վաթ
ի Հմայական, Ներսէս Սամոնեան, Վարդան
Վահանունի, Հմայեակ Վարաթնունի, Մանուէղ
Սպանդունի, Վարդ և Արաւաղդ ի Մամական,
Համադասայ Սահական, Սահակ ի Մանուէղեան,
Վարդան ի Մուշեղեան, և ոչ որ արաաքոյ մնաց
յաշխարհականաց ի յայն ի կամաւոր գործոյ, ի
քահանայից, ի վանականաց, ի ժողովրդականաց,
ի բարեառամից և յամենայն շինականաց, և բար-
ձաք ի միջոյ գնոցա կրճիմն չար, ի լոյս խաղա-
ղական ոգւոյ և մարմնոյ, Եւ սահմանեցաք ըստ
հրամանի սուրբ առաքելոցն և երանելի ուղղա-
փառ՝ ամենեւեմ մի՛ վիճել ընդ նոսա հակա-
աակաբանութեամբ, այդ հեռանալ ի նոցանեն
արդարեւ որպէս ի թշնամեայ Քրիստոսի Աստու-
ծոյ, և մեզ կալ ինմին ու խտի հաստատուն, որ-
պէս արարաք և գործեցաք հանգերձ Աստուծով,
յաղագս սրբոյ հաւատոյ խոստովանութեան,
Ապա թէ իցէ որ որ սայթաքիցէ ի մէջ կամ ի
դաւակէ, և կամ ի դաւաղաց դաւակէ մերմէ մին-
չև յաւիտեան, և կամիցի թիւրեւ և դառնալ
յու խտէ հասարակաց, և խորհիցի առնել ինչ ընդ-
դիմութիւն կամակոր մտաւք, բանիւ և կամ
գործով հաւանել երեք միւստեղամ (ի) շինութիւն
քանդման աւերեցելոյն միաբանեալ նստորեանո-

սաց, և հեռանալ ի մէջ այսու մասամբ, և ա-
րեալ զանձն յիստ կալով ի մեծ խորհրդոյ քրիստո-
նէութեան՝ նպովեցի հոգւով, նպովեցի մարմնով
ամենայն կենցաղիւ իւրով ի սուրբ Երրորդութեան
և որոշեալ լիցի հալածանալ ք, և արաաքս ընկե-
ցեալ լիցի յամենայն ուղղափառաց ի ժամանա-
կի զիպեցելոյ, նովին անիծիւք՝ եթէ ի կաթողի-
կի զիպեցելոյ, եթէ յեպիսկոպոսաց, եթէ ի քա-
հոսաց ոք իցէ, եթէ յեպիսկոպոսաց, եթէ ի քա-
հանայից, եթէ յիշխանաց, եթէ յայլ ժողովրդա-
կանաց, Եւ արարաք զայս հաստատութիւն պա-
տուիրանի մեզ և որդւոց և որդւոց որդւոց մե-
րոց մինչև ի կատարումն ժամանակաց, և կնքե-
ցաք առաջին սրտիւք մերովք յուսովն Քրիստո-
սի Աստուծոյ մերոյ, և ապա մատանեալք մերովք:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

ՌՈՒՍԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ռուսաց եկեղեցական թերթերի մէջ միշտ
նշանաւոր տեղ են զբաւում ռուս միտիօնարներ
գործունէութեան վերաբերեալ խնդիրներ: Այդ
միտիօնարները քարոզչութեան ասպարէզը պէտք
է ասել շատ ընդարձակ է. նոցա մի կողմից քրի-
ստոնէութեան լոյսը պիտի տարածեն Ռուսաստանի
բազմաթիւ մանր հեթանոս ցեղեցի մէջ, միւս
կողմից ստիպուած են անընդհատ մաքառելու
ռուս աղանդաւորների քարոզչութեան դէմ: Մի-
տիօնարների գործունէութեան յաջողութեան նը-
պատեցելու համար պարբերաբար զանազան թե-
մերում ժողովներ են գումարուում, որոնց նպա-
տակն է ցոյց տալ օրթոդոքս առաքելութեան
կարիքները և միջոցներ այդ կարիքները լցուցա-
նելու:

Церк. Вѣстн. հաղորդում է որ վերջերս
Վիատկայի միտիօնարական յանձնաժողովի ընդ-
հանուր նիստում կարգացուել է մի զեկուցում,
որից երևում է, որ չերեմիսների մէջ շատ դան-
դաղ է տարածուում քրիստոնէութիւնը. օրթո-
դոքս միտիօնարները ստիպուած են խոստովանե-
լու որ հեթանոսական ձգտումները նոցա մէջ
այնքան զօրեղ են, որ քրիստոնեայ դարձած չե-
րեմիսները միայն առ երեսո կատարում են եկե-
ղեցական ծէսերը, իսկ իրօք նոյն հեթանոսներն
են, Այս երևոյթի առաջն առնելու գլխաւոր
միջոցն է համարուում չերեմիսների համար այն-
պիսի քահանաներ կարգելը, որ նոցա լեզուն ի-
մանան և կարողանան այդ լեզուով ժամ ասել: